

МОЛИЯВИЙ РИСКЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА УНИ БОШҚАРИШНИНГ ЗАРУРЛИГИ

ХАСАНОВ АЛИШЕР БАХРОМОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси

Бизнесни бошқариш мутахассислиги магистранти

Кейинги йилларда рисклар тадқиқ этилган қатор илмий ишларда уларни минималлаштиришни амалга ошириш борасида маълум натижаларга эришиш таъкидлансада, мазкур жабҳада ҳамон ўз ечимини кутаётган қатор муаммолар мавжудлигини алоҳида қайд этиш лозим. Хусусан, бу жараёнда рискларнинг моҳияти, уларнинг юзага келиш сабаблари ва ўзаро боқлиқлиги, шунингдек, оқибатларини камайтиришга қаратилган фаолият, яъни риск- менежмент имкониятларини тадқиқ этиш иқтисодий жиҳатдан долзарб мавзуларидан бири ҳисобланишини қайд этиш ўринлидир. “Молиявий рискларни бошқариш” иқтисодиётнинг турли соҳаларининг молиявий фаолиятида рискларни таҳлил қилиш, баҳолаш, пасайтириш ва самарали бошқариш билан боғлиқ бўлган молиявий-иқтисодий муносабатлар ташкил қилади. Молиявий риск тушунчасига берилган турли талқинларга асосланиб ва тадқиқотчиларнинг назарий қарашларига мувофиқ рискларни қуйидаги 3 гуруҳ кесимида туркумлаш мумкин (чизма):

1-расм. Молиявий рисклар гуруҳланиши

— *биринчи гуруҳ rischi.* Тадқиқотчиларнинг талқинига кўра, риск кенг маънода номаълум воқелик бўлиб, унинг юз бериши оқибатида фаолиятга ижобий ёки салбий таъсир етказилиши мумкин;

— *иккинчи гуруҳ rischi.* Олимларнинг қарашларига кўра, риск фаолият сифатида ютуқли натижага эришиш мақсадида амалга оширилган саъй- ҳаракат ҳисобланади;

— *учинчи гуруҳ rischi.* Тадқиқотчилар бу рискни муқобил вариантлардан бирини танлаш жараёнида ютуққа эришиш ёки хатога йўл қўйиш эҳтимоли сифатида талқин этишади.

Бундай қарашлар доирасидаги тадқиқотлар салмоқли бўлиб, муаллифларнинг асосий қисми молиявий риск - бу молиявий инструментларга эгалик билан боқлиқ, шунингдек, молия институтлари актив ва пассивларининг параметрлари ўзаромос эмаслиги оқибатида йўқотиш(зарар кўриш) эҳтимоли эканлигини таъкидлашади. Кейинги вақтда тадқиқотчилар «эҳтимол» тушунчасининг ўрнига «имконият» сўзини кўпроқ қўлланилаётганлигини маъқуллаб бўлмайди.

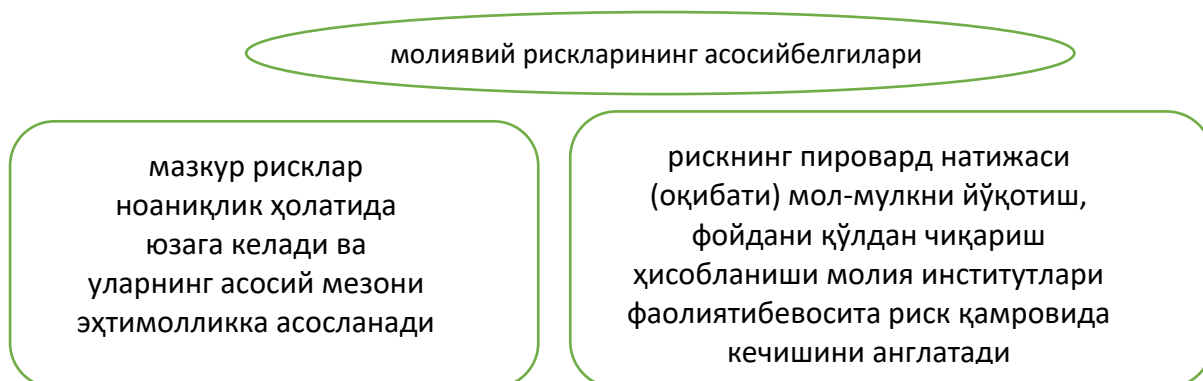
Рискнинг моҳияти фойда олиш ёки зарар кўриш, мол-мулкни йўқотиш, жойлаштирилган инвестициядан олинадиган даромаднинг кутилганидан фарқланиши каби эҳтимол бўлган натижаларга асосланади. Хусусан, молия соҳасида риск нисбатан кенг талқинда тушунилади. Шу боис риск нафақат даромадни қўлдан чиқариш, унинг кутилганидан пастлиги, яъни салбий натижа, балки фойданинг кутилганидан юқорилиги, яъни ижобий кўрсаткич сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, молиявий рискларининг асосий белгиларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

— мазкур рисклар ноаниқлик ҳолатида юзага келади ва уларнинг асосий мезони эҳтимолликка асосланади;

— рискнинг пировард натижаси (оқибати) мол-мулкни йўқотиш,

фойданикўлдан чиқариш ҳисобланиши молия институтлари фаолияти бевосита риск қамровида кечишини англатади.

2-расм. Молиявий рискларининг асосий белгилари.

Юқорида келтирилган белгиларга асосланиб, қайд этиш лозимки, молия институтлари рисклари эҳтимололикка кўра, асосий фаолиятдан кутилган даражадаги фойдага эриша олмаслик ёхуд уни йўқотиш ҳисобланади. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, молиявий рискларни таснифлашга бўлган ёндашувлар хилма-хилдир. Умуман олганда, молиявий рисклар ўзига хос тузилмага эга. Улар бозор rischi, ликвидлик rischi, фоиз rischi, кредит rischi ва валюта рисклари кабилардан иборатлиги қайд этган тасниф бирмунча илмий асосланган ҳисобланади (чизма).

3-расм. Молиявий рисклар турлари

Шу ўринда, молиявий рискларнинг юқоридаги турларига алоҳида тўхтаб ўтишни лозим топдик. Хусусан, бозор rischi ҳамда кредит rischi тегишли молиявий инструментларга эгалик қилиш жараёнида юзага келади. Бу икки турдаги рисклар, айти вақтда ўзига хос, алоҳида ёки тизимли ҳодиса сифатида нафақат аниқ бир молия институтининг саъй-ҳаракати, балки бозордаги ўзгаришлар таъсирида кечишини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Бозор rischiнинг молия институти

фаолиятига таъсири маҳсулот нархи ёки бозор сегментлари (масалан, фонд индекси ёки қимматбаҳо металллар нархи) ўзгаришлари ҳолатида тизимли кечади. Молия институтининг инвестицияга йўналтирган маблағлари нархи кескин ўзгариши шароитида бозор рискининг таъсири ўзигахос тарзда ҳам кечиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, кредит рисқи ҳам шу йўсинда намоён бўлади. Шу билан бирга, йўқотиш (зарар кўриш)лар рисқи банкнинг кредит портфели оптимал шакллантирилмаганлиги ёки иқтисодий агентнинг кредитга лаёқатлилиги пасайиши оқибатида юзага келиши ҳам мумкин. Ликвидлик ҳамда валюта рисқлари эҳтимолликка кўра, моҳиятан алоҳида, якка тартибда намоён бўлувчи рисқлар ҳисобланади. Мазкур рисқлар молия институтининг активи ва мажбуриятлари кўлами нисбатан ўзаро мос эмаслиги оқибатида юзага келади. Бу тоифадаги рисқлар молия институтининг актив ва мажбуриятлари оптимал баланслашган ҳолларда деярли кузатилмайди. Фоиз рискининг табиатини аниқлаш бирмунча мураккаб кечади. Бу ҳолат маблағларни жалб этиш ва уларни жойлаштириш ставкасининг тўлиқсиз корреляцияси натижаси сифатида фоиз рисқи намоён бўлиши билан изоҳланади. Ушбу рисқлар молия институти фоиз ставкалари баланслашмаганлиги жараёнига ўз таъсирини ўтказа олмайди. Шу боис, бу тоифадаги рисқларни минималлаштиришни тўлиқ ҳажмда таъминлаб бўлмайди, чунки ставкалар тўлиқ баланслашган ҳолларда ҳам фоиз рисқи тизимли рисқнинг «қолдиғи» сифатида сақланиб қолади. Фоиз рисқи келиб чиқишига кўра ўзига хос, алоҳида тарзда намоён бўлсада, у тизимли кечади. Юқорида келтирилган рисқларнинг кейинги 3 тури (ликвидлик, валюта ва фоиз рисқлари) молиявий воситачиликнинг асосий функцияларидан бири - активлар трансформацияси натижасида юзага келади. Молия институти актив ва пасивларининг валюта бўйича ҳамда муддатларга кўра баланслашганлиги даражаси активлар трансформацияси таъсирида ўзгариши мумкин. Бу ўринда, иқтисодий илмий адабиётларда категориялар талқини мазмунан ўзаро аралашиб кетганлиги кузатилади. Бунинг изоҳи сифатида фоиз ставкасининг ошиши ҳисобига облигация нархи пасайиши рисқи ҳам фоиз рисқи саналишини келтириб ўтиш мумкин. Мазкур рисқ айнан бозор рисқидан бошқа нарса эмас. Бу жараёнда фоиз рисқи акция курси пасайиши рисқидан ўзаро фарқланмайди. Фоиз ставкаси эса облигация нархи, молиявий ҳолат ўзгариши, корпоратив бошарув сифатини аниқлашнинг муҳим омилларидан бири сифатида намоён бўлади. Ставка таъсири сезиларли бўлганталаб ва мажбуриятлар номуносивблиги шароитида молия институтининг мажбуран қабул қилган қарори натижаси сифатида фоиз рисқини талқин қилиш мумкин. Валюта рисқи моҳиятини аниқлашда ҳам худди шундай ҳолат

кузатилмоқда. Масалан, хорижий валютада жойлаштирилган молиявий инструментлар курсидаги салбий ўзгаришлар оқибатидаги йўқотишлар rischi бозор rischi ҳисобланади. Кейинги йилларда иқтисодчи олимларнинг илмий ишларида алмашинув курсининг салбий тебраниши, яъни валюталар бўйича актив ва пассивлар мос эмаслиги оқибатида зарар кўриш эҳтимоли валюта rischi сифатида талқин этилмоқда. Валюта курси фоиз ставкалари ҳаракати билан белгиланади. Фоиз ставкалари ҳаракати эса, асосан кредит rischi таъсирида кечади. Бу ҳолат валюта rischi трансфери ва трансформациясини айнан кредит rischi белгилаб беришини англатади. Аниқ бир валютага бўлган талаб унинг жозибадорлиги орқали аниқланганда, мазкур мамлакат rischi юзаки баҳоланганлиги намоён бўлади. Инвесторлар кам riskли деб, ҳисоблаган валюталар мисолида шундай баҳоланишнинг салбий оқибатлари яққол кузатилганлигини қайд этиш мумкин. Иқтисодий адабиётларда хорижий валютада акс эттирилган талаб ва мажбуриятлар ўзаро мос эмаслиги шароитида юзага келадиган riskларни ифодалаш учун «translation risk» (riskни кўчириш) термини моҳиятан чекланганлигибоис, унинг қўлланилаётганини самарали деб бўлмайди.

Кейинги йилларда молиявий инструментлар учун ликвидлик rischi ажратиб кўрсатилмоқда. Аммо, уларни ҳар қандай нархда сотиш имконияти чекланганёки нархи ижобий катталиқда бўлмаган ҳолатларда кузатиладиган ушбу риск стандарт бозор riskининг хусусий бир кўриниши эканлигини қайд этиш ўринлидир. Бизнинг назаримизга кўра, молиявий инструментларнинг ликвидлик riskидан фарқли равишда riskнинг алоҳида бошқа турини ажратиб кўрсатиш асосли эмас.